

Традиції виховання дітей у білоруської шляхти в XIX–XX столітті

Любов Ракова

In the article within the limits of the systemic-functional approach the major features of family education traditions family of Byelorussians in XIXth–XXth centuries are considered; education and socialisation problems; mechanisms of transmission of cultural values of a family to the following generations; the role of labour activity as basic tradition of education of children at Byelorussians is analyzed.

У артыкуле Р.Л. Ракавай аналізуюча сямейныя традыцыі беларускай шляхты XIX – пачатку XX стагоддзя. Паказаны асаблівасці быту дзяцей, адзення і харчавання.

У зв'язку зі зростанням національної самосвідомості в молоді значно підвищився інтерес до свого коріння, роду, традицій виховання, у тому числі й до виховних традицій еліти. Актуальність теми зумовлена також нечисленністю праць, присвячених особливостям виховання дітей у шляхти. Різноманітні аспекти елітарної культури розглядали в своїх працях білоруські історики та етнографи: В. Пічета, Я. Юхо, В. Сиракомля, П. Шпілевський, Н. Нікіфоровський, А. Мальдіс, А. Гріцкевич, В. Тітов, П. Терешкович, І. Чаквін, А. Кілбас та ін. Серед них найважливіше значення для даного дослідження має комплексна праця, присвячена вивченню культури привілейованого стану XVIII ст. А. Мальдіса, у якій вперше широко використані мемуари сучасників.

Важливими джерелами для даного дослідження були історико-етнографічні описи, спогади про життя, побут, звичаї, традиційні заняття, виховні традиції та інші аспекти культури дворянського стану, почерпнуті з наукових публікацій, публіцистики, записок мандрівників, художньої та мемуарної літератури. Великий інтерес становить книга спогадів Яна Булгака – вихідця із середньої шляхти, що народився на Новогрудчині в 1876 році, фантастичні оповідання основоположника білоруської літератури Яна Барщевського, мемуари графа Леана Потоцького, письменника Ф. Булгаріна та ін. Найцікавіші відомості, що містяться в них, неможливо знайти в офіційних документах. А це робить їх неоціненним джерелом для вивчення традицій сімейного виховання.

Для характеристики побуту та виховання дітей дрібномаєтної шляхти використано польові матеріали, зібрані автором у етнографічних експедиціях в усі регіони Білорусі в 1990–2008 роках, де на колишніх околицях і фільварках (нині селах), проживають нащадки шляхетських родин, які володіють інформацією про предків до третього–п'ятого коліна й далі. Для дослідження застосовано метод «усної історії» – інтерв'ювання, а також особисте спостереження, збір сімейних фото різного часу і т. д. Найповніше традиційна сімейна школа вихо-

вання в сім'ї представлена інформацією про власне дитинство інформаторів та їхніх дітей, яка стосується головним чином XX ст. В окремих випадках вона сягає 1870–1890-х років. Хронологічні межі дослідження охоплюють період XIX–XX ст.

Білоруське дворянство, яке отримало назву «шляхта» (нім. *Slachta* – рід, порода) ще в середньовіччі, історично сформувалося з магнатів, середньої та дрібної околичної шляхти як воєнна аристократія, головним обов'язком якої була військова служба і яка в окремі періоди історії становила від 8–10% [7, с. 101] до 10–12% місцевого населення [5, с. 75]. У другій половині XIX ст. (1868 р.) її представників було переведено в розряд городян або селян, де найчисленнішою групою стала околична шляхта, що не мала своїх маєтків і орендувала землі в поміщиків. Незважаючи на те, що спосіб життя дрібномаєтної шляхти, за свідченням сучасників, мало чим відрізнявся від селянського, особливості побутової культури, етнокультурні стереотипи, світоглядні установки дворянства зберігалися ще дуже довго.

Білоруська шляхта, сформована як мілітарний стан, у своїй поведінці керувалася кодексом честі, який утвердився в XVI ст. і містив у собі комплекс норм і правил, що регулювали всі сторони життя привілейованого стану. Складовими кодексу честі були: християнська віра, здоровий спосіб життя, генеалогічне дерево й моральна поведінка. Аристократія вела свій родовід і мала герби. Виховання дітей полягало в отриманні ними знань про нормативну станову поведінку, а також відомостей про сімейну генеалогію (до сьомого коліна), сімейну історію, яку діти завчали з дитинства і яка сприяла актуалізації історичної пам'яті. Окремі представники багатих родин знали свій родовід до чотирнадцятого коліна [8, арк. 7].

Ідеалами хорошого виховання в шляхти були слухняність, побожність, знання гарних манер, повага не тільки до своїх близьких, але й інших людей, готовність до самопожертви й уміння обстоювати гідність та інтереси членів сім'ї та роду. У Кодексі честі засуджувалося

п'янство, містилася вимога помірності в їжі, а також пропагувалося ведення здорового способу життя. Цінним було також те, що з дитинства шляхта виховувала в хлопчиків ставлення до військової служби як до почесного обов'язку «служити Вітчизні». Прикладом у цьому були батьки й діди, які в численних війнах виявляли благородну гордість і безстрашність та черпали свої сили з любові до Вітчизни [10, с. 34].

З кодексом честі дітей знайомили дуже рано. Перше, що вони споглядали – святі на іконах у домі, яких зображували в образі лицарів в обладунках зі зброєю, які виступали захисниками людини й християнської віри. Особливо цінувалися стародавні ікони, перед якими молилися ще предки, а тому вони були особливо шанованими. Повага перед пам'яттю предків у білорусів, як духовна традиція, була дуже великою в усіх соціальних прошарках, її прищеплювали з раннього дитинства.

Дух лицарства, який навіювали дворянським хлопчикам, мав глибоке коріння. Згідно з легендою, шляхта вважала себе нащадками войовничого племені сарматів, а тому в усьому – одязі, ставленні до військової служби та ін. – дотримувалася прийнятої нею ідеології сарматизма, що транслювалася з покоління в покоління, де кінь, меч, герб і добре ім'я предків вважалися обов'язковими. Кожна дитина мріяла про те, як набути цього лицарського образу, який постійно змальовували дорослі в своїх оповідях, сімейних переказах, легендах і казках. Щоб стати героєм-лицарем, хлопчики змалку навчалися майстерності ведення бою. Маленького шляхтича вчили битися спочатку на палках, потім на дерев'яних шаблях вдома, а пізніше в школі [9, с. 4]. Важливе місце займало навчання їзди на конях. Отримані навички були потрібні для участі в перегонах або турнірах, які, згідно з мемуарною літературою, були дуже розповсюдженим заняттям молодих людей у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій, що сприяло їхньому фізичному загартуванню. З малих літ діти засвоювали найважливіші правила: необхідність оберігати свою віру, сім'ю, вітчизну від ворогів; берегти незаплямованим ім'я, честь і репутацію сім'ї та предків і бути гідними продовжувачами роду – благородними, безстрашними, милосердними.

Особливого значення надавали вихованню почуття патріотизму. Його прищеплювали через знання та повагу до рідної мови та культури, подвигів предків, а також через неприйняття «чужих манер». Шляхта та їхні діти знали не тільки французьку мову, але й звичайну розмовну білоруську, якою говорила прислуга та няньки, і послуговувалися не тільки в «застенках», але й у магнатських резиденціях [7, с. 90, 91]. Білоруський письменник XIX ст. Я. Барщевський зауважував, що хоч більшість дітей шляхти знали французьку мову, матері намагалися навчити дітей перш за все білоруській [2, с. 332]. Знаменитий фотограф і письменник кінця XIX – початку XX ст.

Я. Булгак відзначав, що в середовищі середньої шляхти батьки розмовляли і з прислугою, і з дітьми білоруською мовою, дуже часто вживали народні

прислів'я та приказки [3, с. 86]. Леан Потоцький (із роду магнатів) засвідчив: «Народна ж мова, в ту епоху (поч. XIX ст. – Л. Р.) вигнана з модних салонів, зберігалася тільки в шляхетських домах» [10, с. 34].

Не менш важливу, а можливо, найважливішу роль у житті шляхти відігравала релігія та релігійне виховання. Значна частина шляхти належала до католиків, хоча досить багато було православних. Функції релігійного просвітництва нарівні з церквою виконувала сім'я. Хреститися дітей учили, щойно вони навчаться розмовляти. Я. Охотський згадував, що «першими нашими словами були молитви, котрі переймали від матерів». Підростаючи, діти разом із батьками ходили до церкви або костюлу в дні релігійних свят, що вважалося обов'язковим для всіх. У будні їх відвідували найрелігійніші сім'ї. Навчанню постулатам віри надавали в сім'ї великого значення. Це допомагало виховувати дітей у послуху батькам, законам і владі [10, с. 3]. Цій меті слугували й релігійні свята, які були дуже привабливими для дітей і юнацтва своїми красивими ритуалами, що відбувалися в церкві та вдома.

Виховна сімейна практика, за свідченням мемуаристів, була різною. Одним дітям дозволяли усе й не обмежували їхню свободу, інших же виховували в надзвичайній суворості. Суворість і вимогливість батьків до дітей була характерною рисою виховання шляхти. Ідеальними вважалися дисципліновані діти, які легко піддавалися керуванню. Діти за столом ніколи не насмілювалися голосно розмовляти, перебувати старших і взагалі дотримувалися правил пристойності й хороших манер стосовно батьків чи кого-небудь із дорослих [3, с. 130]. Я. Булгак писав, що у вихованні дітей батьки йшли шляхом найменшого опору й користувалися педагогічними шаблонами, вважали, що достатньо жити й виховувати дітей у праці та страху Божому [3, с. 362].

Величезну владу в сім'ї мав батько, повага до якого була майже релігійною. Сісти в присутності батька в сім'ях магнатів не могли навіть дорослі сини. Батько, під опіку якого переходили сини зазвичай у віці десяти років, намагався виховувати їх по-спартанськи: вчив їздити на коні, стріляти з лука, споживати просту селянську їжу тощо. Російський письменник Ф. Булгарін (виходець із сім'ї білоруської шляхти) згадував, як з метою загартування, батько обливав його холодною водою, ранком міг розбудити стрільбою з рушниці, а вночі послати в клуню, яка знаходилася поблизу кладовища, за жмутиком колосків.

Відзначаючи негативні сторони виховання дітей у сім'ях шляхти, Ф. Булгарін стверджував, що деякі його методи робили дітей жорстокими: їх били і вдома, і в школі, били сестру, котра опиралася заміжжю, на їхніх очах били слуг, а багата шляхта була бідною. Все це він називав дикістю, а виховний ефект негативним тому, що діти ставали менш чуйними до чужої біди, горя. Жорстокі фізичні покарання, як стверджує Л. Демоз, були загальноєвропейською традицією. Із вивчених ним описів дитинства 70 осіб, які жили в період до XVIII ст., тільки одного не били в дитинстві [6, с. 66, 67]. За свідченням Я. Охотського, дітей били від трьох до

п'ятнадцяти разів батогами, «бизуном», «дысцыплінай» (різка чи ремінь із нитяних мотузок) за різні провинності двічі–тричі на день [9, с. 3]. Ця традиція мала глибоке коріння в попередніх епохах і передавалася з покоління в покоління. Фізичні покарання вважали необхідним виховним засобом багато гуманістів і педагогів, що знайшло відображення в словах Я. Барщевського:

Розгаю дух святы дзетак біць радзіць,

Розга аніяк здаро ю не вадзіць [2, с. 23].

У XVIII ст. часто застосовували таке покарання, як залякування та закриття дітей у комірчині на декілька годин. До того ж, підвладне становище дітей відносно батьків (особливо щодо батька) підкреслювалося необхідністю цілувати батьків і родичів у руки, ноги і в останню чергу – в губи [4, с. 74]. Це була данина шляхетському етикету, котрого треба було дотримуватися.

У вихованні дітей шляхта застосовувала індивідуальний підхід, не шкодуючи коштів і зусиль для активізації їхніх креативних здібностей (навчання музиці, співу, танцям тощо). Більшість сучасників зауважують, що в XIX ст. багато дворян захоплювалися літературою та спектаклями. Багата шляхта мала великі бібліотеки, влаштовувала у своїх домах спектаклі. Кожна шляхтянка, навіть найбідніша, вміла грати на гітарі, а багаті – на фортепіано, арфі, гусях. Дівчата, які вчилися в монастирях, вміли добре співати [4, с. 56].

Дуже важливим у вихованні дочок, яким треба було вдало вийти заміж, вважалося засвоєння ними хороших манер, які прищеплювали з дитячих років. До настання повноліття дворянка мала оволодіти всім комплексом хороших манер, щоб почувати себе рівною в суспільстві. Дівчина повинна бути скромною, привітною, гостинною, терплячою, добросесною, вміти зі смаком одягатися й красиво ходити («как пава»). Неприйнятним у дворянському середовищі вважалося кокетство, різкі висловлювання, усіяка задушевність і розмови про почуття.

Традиційно освіту отримували всі діти шляхти. Початкову вдома, де гувернантки (бони) вчили їх читати, писати, розмовляти іноземною мовою за 300–500 рублів на рік [11, с. 50]. Потім навчалися в школі. До десяти років хлопчиків віддавали в єзуїтські або базиліанські школи, де вони проходили курс освіти й виховання і де їх часто карали батогами за будь-яку провинність, добиваючись сліпого послуху [9, с. 4]. Батіг, «дысцыпліну» або «бизун» викладачі завжди носили за поясом, так як вони були узаконені в учбових закладах. Особливо жорстко поводитися з учнями в єзуїтських колегіумах, де дітей не тільки били за будь-яку провинність, але й сажали на «ослині лавки», водили по вулицях у солом'яній короні [7, с. 184, 185].

До 1831 року в школах Білорусі викладали польською мовою, пізніше – російською. З другої половини XVIII ст. у багатій шляхти поширився звичай вживати французьку мову в домашньому побуті, а разом із ним прийшли й французькі манери. Домашня освіта хлопчиків починалася в сім років (рідко в чотири–п'ять). Вищі верстви шляхти для виховання й початкової освіти дітей запрошували освічену, високоморальну люди-

ну – «дядьку», який після довгих років, проведених у сім'ї, ставав майже рідним дитині. Бідна околична шляхта для навчання своїх дітей початковій грамоті наймала домашнього вчителя («шпектара», «дарэктара»), роль якого зазвичай виконували школярі з монастирських колегіумів, або гувернера («губернєра»). До обов'язків останнього, крім навчання грамоті, входила допомога хазяїнові по господарству (косити траву, рубати дрова тощо) [12, с. 212]. Домашній учитель викладав арифметику, польську, французьку, німецьку, латинську мови й риторіку. Довго працюючи в сім'ї, учитель-гувернер ставав почесною людиною, до якої зверталися за порадою, довіряли промови на різних святкуваннях тощо.

Заможне дворянство намагалось дати своїм дітям, що підросли, хорошу освіту за кордоном, куди відправляли синів через відсутність її на батьківщині. Ще маршалок Литовський Олександр Людвик Радзивілл посилав свого сина Олександра «для науки» в Данську землю (1649 р.) [1, с. 301]. У новий час дворянські діти отримували освіту в Краківському, Празькому, Падуанському та інших європейських інститутах і університетах, а також у Вільнюському університеті. Меценатом для найбіднішого дворянства виступав і відомий білоруський магнат Караль Радзивілл, який за свої кошти посилав навчатися за кордон їхніх дітей, які мали здібності та відповідне бажання.

Багато шляхтичів залишалися жити в маєтках і, як свідчили сучасники, дивилися на книгу погордо і вважали, що вона нічого не дає для землеробської праці. Більшість із них мала стати наступниками батька в маєтку. Щоб були хорошим господарем, необхідно оволодіти селянською наукою хазяїнування на землі, знанням життя, праці та побуту селянина, найважливіших компонентів народної культури (звичай, мова, традиція, гра та ін.). Тому дворяни вважали необхідним виховання за межами сім'ї («в людях»). Дрібна шляхта частіше віддавала своїх дітей на магнатський двір, де вони виконували обов'язки дворового, а також пажа чи зброєносця й готувалися до ролі майбутнього лицаря або придворного. Важливу роль у цьому зіграв відомий у XVI ст. звичай «дзядзькування» або «сынкання», який проіснував не одне століття, узаконений Статутом ВКЛ. Згідно з ним, хлопчиків із сімей шляхти у віці десяти–одинадцяти років віддавали в сім'ї далеких родичів або в міцну, працелюбну селянську сім'ю, де вони разом із селянськими дітьми їли просту їжу, спали, брали участь у святах і обрядах, грали, оволодівали навиками господарювання. Під кінець суворого навчання «у дядьки», яке тривало декілька років, вони знали всі сільськогосподарські роботи, технологію посіву, збирання різних культур, добре орієнтувалися в народній метрології та у житті в цілому. Головне, що за ці роки вони навчалися цінувати селянина та його нелегку працю, здобували уміння хазяїнувати й засвоювали найважливіші моральні якості простого народу: працелюбство, гостинність, чесність, гуманність та ін.

Традиція віддавати дітей на виховання в чужу сім'ю в доіндустріальну епоху була доволі розповсюдженою в багатьох народів. На думку Л. Демоза, це характеризує

відсутність турботи про дітей навіть у вищих станах, які до мінімуму звужували спілкування з дітьми, яких спочатку віддавали годувальниці, потім – під опіку слуг, вихователів, учителів. Вони поверталися до батьків у сімнадцять років [6, с. 52–54].

Традиції виховання зазнали змін у 1920-і роки, коли дворянство ліквідували як клас. Страх виказати своє дворянське походження, щоб не бути репресованими, як зазначали опитані представники стану, змушував знищувати сімейні реліквії та меморати (фотографії, предмети побуту, прикраси та ін.), переходити на інші прізвища й при дітях ні словом не згадувати про дворянське походження [8, арк. 3, 4, 8, 15 і т. д.]. Наприкінці 1930-х років багато сімей було розкуркулено й вислано до Сибіру, а ті, що залишилися працювали разом із селянами в колгоспах і радгоспах. Більша частина «околичної» шляхти, яка залишилася жити в селі, виховувала своїх дітей на трудових традиціях, залучаючи дітей не тільки до домашньої роботи, але й до роботи в колгоспі, яка вимагала великого напруження сил. Певною мірою діти шляхти в цей період зазнавали й дискримінації з боку влади: їх не приймали до школи, виганяли з колгоспу тощо. У першій половині ХХ ст. умови життя дворянства наблизилися до інших соціальних груп. І тільки в окремі моменти сімейного життя виникало усвідомлення свого походження.

Як відзначали опитані, різниці між селянами та шляхтою в цей час не було [8, арк. 1]. Як і в селян, не було в потомків шляхти фабричних іграшок, їх заміняли саморобні з глини, тряпок, соломи та ін. Навіть у

сім'ях католиків усі говорили білоруською, хоч багато знали польську, читаючи польські книги, молилися польською мовою [8, арк. 2, 3, 12, 13 та ін.]. Відмінності у вихованні дітей у шляхти й селян проявлялися здебільшого в релігійному вихованні, якому шляхта надавала великого значення. Католики всіх дітей обов'язково хрестили й водили в костюл (особливо на річні свята) у радянський час, водять і зараз. І це незважаючи на те, що доводилося часто долати шлях у декілька кілометрів [8, арк. 4–5].

Підсумовуючи, варто зазначити, що виховні традиції білоруської шляхти ХІХ–ХХ ст. ґрунтувалися на нормативній становій поведінці («кодекс честі»), правилах етикету, що дозволяли виховувати не тільки слухняних, набожних, із хорошими манерами людей, але й патріотично налаштованих, готових до самопожертви в ім'я інтересів сім'ї та родини. Система виховання дітей у сім'ях шляхти багато в чому співпадала із загальноєвропейською традицією. Дітей чоловічої статі виховували захисниками, лицарями, а жіночої – хазяйкама дому, хранительками традицій сім'ї та роду. Основний життєвий і трудовий досвід здобували не тільки в сім'ї, але й «в людях». Найважливішим інститутом соціалізації та виховання дітей і юнацтва нарівні з сім'єю та школою була релігія. Незважаючи на відмінності в способі життя й виховання, багато виховних традицій селян і шляхти співпадали, тому що ґрунтувалися на загальнолюдських цінностях і стратегіях виховання людини (працелюбство, шанобливе ставлення до старших членів сім'ї та роду тощо).

Література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: в 15 т. / Под ред. Н. Костомарова. – СПб., 1861. – Т. III. 1638–1657.
2. *Баршчэ скі Я.* Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апа-вяданнях. – Мінск, 1990.
3. *Булгак Я.* Край дзіцячых гадо . – Мінск, 2004.
4. *Булгарин Ф.* Воспоминания: Отрывки из виденного, слышанного и испытанного в жизни: в 2 ч. – СПб., 1846. – Ч. 1.
5. *Грыцкевіч А.* Шляхта // Вялікае княства Літо скае: Энциклапедыя: у 2 т. – Мінск. – 2005. – Т. 1. – С. 72–75.
6. *Демоз Л.* Психісторія. – Ростов-на-Дону, 2000.
7. *Мальдзіс А.* Беларусь у лютэрку мемуарнай літаратуры ХVІІІ стагоддзя: Нарысы быту і звычая . – Мінск, 1982.
8. Матэрыялы Мінскай этнографічнай экспедыцыі 2008 года по традыцыях востанавлення дзяцей. – Ф. 6, оп. 14, ед. хр. 144, л. 1–42.
9. *Охотский Я.* Рассказы о польской ста-рине. Записки ХVІІІ века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные И. Крашевским: в 2 т. – СПб., 1874. – Т. 2
10. *Патоцкі Л.* Успаміны пра Тышкевічаву Свіслач, Дзярэчын і Ружану. – Мінск, 1997.
11. *Чечулін Н.* Русское провинциальное общество во второй половине ХVІІІ века. Исторический очерк. – СПб., 1889.
12. *Шпилевский П.* Путешествие по Полесью и белорусскому краю. – Минск, 2004.